

‘બદલો’ વાર્તામાં પ્રગટ થતી દલિતસંવેદના

દલપત ચૌહાણ અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવર્તમાન દલિતસર્જક ચેતનાના મુખ્ય સર્જકો પૈકીના એક છે. ‘વણબોટી વાર્તાઓ’, ‘કુંદુભી’, ‘મલક’, ‘ભળભાંખળું’, ‘મુંજારો’, ‘ડંખ’, વાસ્તવને પ્રકટ કરતા અને સમાજનું પ્રતિબિંબ પાડતી વાર્તાઓ-નવલકથાઓ આપીને તેમણે દલિત સાહિત્યની ધારાને ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ આપી વેગવંતુ રાખવામાં મહત્વનું પ્રદાન આપ્યું છે.

દલપત ચૌહાણની ‘બદલો’ નામની ટૂંકીવાર્તા તેમની સર્જક-પ્રતિભાને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે. આ વાર્તા દલિત સમાજની વાસ્તવિકતાના પ્રતિબિંબ સમી છે. દલિતોની સ્થિતિ અને કહેવાતા શાહુકારોના જોહુકમીપણાનું આ વાર્તામાં તાદ્રશ્યાત્મક આલેખન કર્યું છે. વાતાવરણ-નિર્માણ, માનવ-સ્વભાવ ને અનુકૂળ સંવાદો, બોલી વિનિયોગ, ફ્લેશબેક પદ્ધતિ, પ્રાણી અને માનવના પરસ્પર પ્રેમ, સમાજની સ્થિતિનું તાદ્રશ્યપૂર્ણ આલેખન, ઉપરાંત સાહિત્યિક કલાનિર્માણની પદ્ધતિઓનો પણ સર્જકે યથોચિત વિનિયોગ કરી તેમની પ્રતિભાના દર્શન કરાવ્યા છે. આ વાર્તામાં પ્રગટ થતી દલિત સમાજની વેદના સમાજની સ્થિતિની ઘોતક છે. ‘ગુજરાતી દલિતવાર્તા’ માં તેનું સ્થાન જ તેની દલિતવાર્તા તરીકેની મહત્તાને સૂચવે છે.

‘બદલો’ વાર્તાની શરૂઆતમાં જ ગ્રામ્ય પરિવેશને દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ને એમાંય દલિતવાસ-વણકર વાસનું સ્થાન ગામમાં છેવાડે હોય તે વાસ્તવિકતા દર્શાવી છે. વાસના મકાનોની સ્થિતિ-સંખ્યા ગામમાં દલિતોની આર્થિક સામાજિક સ્થિતિનો ચિતાર આપે છે. સક્ષમ હોય તે સઘળા વ્યક્તિઓ દાડિએ ગયા છે. બિમાર ગોકળ અને તેની સેવાર્થે માત્ર આઠ વર્ષનો નાનિયો જ ધરે છે. તેમની સેવાચાકરી કરતાં અને ચોકીદાર સમો લાલિયો પણ એક પાત્રની રૂએ જ વાર્તામાં આવે છે . ગોકળની શારીરિક અક્ષમતા પણ સર્જકે તાદ્રશ્યપૂર્ણ રીતે દર્શાવી છે. તે પેશાબની હાજતે જવાનું પણ માંડીવાળે છે તેવી દારુણ સ્થિતિમાં છે. ખાટલામાંથી નીચે પણ ઉતરી શકતો નથી. આવી વેદનાને હળવી કરવા માટે તે હુક્કો પીવા માટે તેના પૌત્રને લાવી આપવા જણાવે છે. આ વખતે દાદાની સેવા કરવા જતા માત્ર આઠ વર્ષની ઉમરનો છોકરો સમાજની સ્થિતિના કારણે વ્યસનોના સંપર્કમાં આવે છે અને છાનીછૂપો ચૂસકી પણ મારી લે છે તેવી સામાજિક સ્થિતિનું નિરૂપણ દલપત ચૌહાણના સમાજના અનુભવની એરણે ચઢીને આવે છે. નાનીયાના પાત્રમાં બાલસહજ ભાવો તેના પહેરવેશ શારીરિક પરિસ્થિતિ વગેરેની સ્થિતિની

રજૂઆત સર્જકની વર્ણનકલાનો આવિષ્કાર સમી બની રહે છે. હોકલી, ચૂલાની આણેજ, શીંઘડાની બનાવેલી ખીંટી, તમાકુનું ભાથું વગેરેનું નિરૂપણ દલિત ઘરની સ્થિતિને તાદ્રશ્યાત્મકતા અર્પે છે

વાર્તાની શરૂઆતમાં દલિતસમાજ, ઘર, મહોલ્લો માનવસ્થિતિ વગેરેના નિરૂપણ બાદ દલિતસમાજને તુચ્છકારની નજરે જોતા અને અમાનવીય વ્યવહાર કરતા શાહકારોના જુલમને દર્શાવ્યા છે. વજેસંગ નામનો એક આઘેડવચનો અદલિત પુરુષ દારૂ પીધેલ હાલતમાં વાસમાં આવે છે અને પોતે જાણે આ વાસનો માલિક હોય તેવો રુઆબ બતાવતા બૂમ પાડે છે, “અલ્યા વાહમ કુણ સ ?” જવાબ ન મળતા કર્કશ અવાજે ફરીથી બૂમ પાડે છે. “દિયોર કોઈ બોલતુય નહીં કોઈ હ ક નૈ” અહીં વજેસંગ તરફ સહેજ ભસતા લાલિયા ફૂતરાને વજેસંગ સોટી વડે માર મારે છે આથી ફૂતરું કિકિયારી પાડી નાસી જાય છે. જે પ્રાણી પરત્વે પણ તેના આક્રોશપૂર્ણ વ્યવહારને દર્શાવી આપે છે. ફૂતરાનો આવો આર્તનાદ સાંભાળી ગોકળ નાનીયાને કોણ છે એમ જોવા જણાવે છે પણ તે પોતાની ડોકાગાડીની રમત રમવામાં મશગૂલ હોવાથી ધ્યાન આપી શકતો નથી આથી ગોકળને વજેસંગના ગુસ્સાનો ભોગ બનવું પડે છે. પોતાના દર્દને ભૂલવા હોકો પીતો ગોકળ વજેસંગને પૂરતો આવકાર પણ આપે છે “ઓહોઆવો આવો વજેસંગ ભા ! રોમ રોમ, ચ્યમ સો ?” વિનયની સાથે પોતાની ક્ષુદ્રતા પણ આવનાર સામે દર્શાવી હોવા છતાં નશામાં ચૂર વજેસંગ આવકારને ન ગણકારતા પોતાનો અનાદર કર્યો છે એમ જણાવી સોટીનો માર મારે છે તેની તોછડાઈ પણ દલીતો પરત્વેના તેમના અમાનવીય વ્યવહારને દર્શાવે છે. “ઓહે લ્યા મારૂ બેટું ઢેઢું ,પાસું ખાટલે બેહી બેટું બેટું કે સ ક ચ્યમ સો ભા?” બિમારીને કારણે ખાટલા ઉપરથી ઊભા થવાની અસમર્થતાને કારણે બેઠેલો ગોકળ વજેસંગના મારથી ખાટલા ઉપરથી ગબડી પડે છે અને રોકી રાખેલી પેશાબની હાજત પોતિયામાં જ કરી દે છે. લગભગ બેભાન થઈ ગયેલો તે ખાટલા નીચે પડી જતાં ખાટલા ઉપર પણ વજેસંગ નશાના ચૂરમાં સોટી મારતો રહે છે અને ખબર પડતાં તે સોટીનો માર અટકાવે છે “ ઓ માડી રે મરી ગયો .” અને સોટીનો અવાજ નાનીયાને અવાચક બનાવી દે છે. અહીં ફૂતરો અને ગોકળ બંને વજેસંગની સોટીનો શિકાર બને છે તે વાત દલિત માનવીની દારૂણ સ્થિતિને દર્શાવે છે.

ત્યારબાદ વાર્તામાં સર્જક ફલેશબેક પદ્ધતિનો વિનિયોગ કરે છે અને ગોકળની સ્મૃતિમાં વજેસંગના બાપા માધુસંગ છપ્પનિયા દુકાળ વખતે કરેલી આજીજી અને ગોકળે કરેલી મદદ યાદ આવે છે. અહીં સર્જકે વજેસંગના ચહેરા જેવો જ ચહેરો મધુસંગનો હતો પણ મદદ માટે આજીજી કરતો તે કેવો ગરીબડો હતો તેને તે વખતે નથી આભડછેટ નડતી કે નથી નડતી ઊચ-નીચની દીવાલ કે નથી નડતી નાત-જાત. તે ગરીબડા અવાજે કહેતો દેખાયો “લ્યા ગોકાભઈ ! વજો, ઈની મા અને મુ તૈણ દનથી નકોઈડા થ્યા સ આખુય ગામ ભેકાર થઈ જ્યુ સ ! ચ્યાય કસુ

નઈ એટલે આયો સુ” મધુસંગના આવા અવાજ રાતના અંધકારમાં ઘરની પાછળથી મદદ માંગેલી અને એ પણ અંધારમાં તે યાદ કરે છે. આવા સમયે આંગણે આવેલાને નિરાશ ન કરનાર ગોકળ ઘરમાં દાણા ન હોવા છતાં કોંકણિયો આપી પોતાની યથાશક્તિ મદદ કરે છે અને એ કોંકણિયો આજે માર મારનાર વજેસંગ અને મધુસંગના કુટુંબ માટે સંજીવની બને છે, તેમના કુટુંબને જીવન અર્પે છે. આવી મદદ કરનાર ગોકળ પરત્વે મધુસંગે ઉચ્ચારેલ “તમારો ગણ નઈ ભૂલું ગોકા ભઈ !”ના સ્વરો ખાટલા નીચે પડેલા ગોકળના કાનમાં ગુંજે છે. તેને આવા માનવ પરત્વે ધૂણા પેદા થાય છે. તે થૂકવા જાય છે પણ બિમારી અને રોકકળ ને કારણે તેનું ગળું સુકાઈ ગયું હોવાથી થૂંકી પણ શકતો નથી. તેને કળતરા વધી જાય છે અને જૂની યાદો આ બધુ ભેગું થતા તે ફરીથી થોડીવાર બેભાન થઈ જાય છે અને નાનીયા પાસે પિવા માટે પાણી માંગે છે. બાળપણથી જ આવનારા ભવિષ્યને નજર સમક્ષ જોતો નાનિયો પાણી આપવાના બદલે પોતાનો બાપ જે ખેતરમાં દાડિએ ગયેલ છે તેને બોલાવવા દોડી જાય છે. અંતે લાલિયો ફૂતરો ગોકળ પરત્વે દયામણી નજર નાખતા સજકે બતાવ્યો છે. આ રીતે દલિત સમાજની દારૂણ સ્થિતિનું વાર્તાકળાના કસબ દ્વારા આબેહૂબ આલેખન કર્યું છે.

અહીં માધુસંગની કરેલી મદદનો ‘બદલો’ તેનો પુત્ર વજેસંગ માર મારીને આપે છે. અહીં કલાત્મકતાની રૂએ, અને વિષયવસ્તુની રૂએ ‘બદલો’ શીર્ષક યથાર્થ ઠરે છે. તેમાં પણ દલિત સંવેદનાની પ્રતીતિ થતી જોવા મળે છે. દલિતોના ઉપકારના બદલામાં તેમને મળતા અપકારની સ્થિતિ અહીં હૂબહૂ દર્શાવી છે. આ ઉપરાંત દલિતવાસ અને ગ્રામ્યબોલીનો ઉપયોગ પણ વાર્તાની અસરકારકતા વધારવામાં મદદરૂપ થાય છે. ‘બદલો’ વાર્તામાં દલપત ચૌહાણની સાહિત્ય સર્જન પરત્વેની નિસ્ખત અને દલિતસાહિત્યને સાહિત્યિક કોટીએ લઈ જવા મથતા સાંપ્રત સાહિત્યપ્રવાહને વેગવંતો બનાવતા એક ઝરણાં સમાન બની રહે તેવી છે. ખરા અર્થમાં ‘બદલો’ વાર્તા દલિતસાહિત્યની યશકલગી સમાન કૃતિ છે.

સંદર્ભ

- I. ગુજરાતી દલિત વાર્તાસૃષ્ટિ, સંપાદન-મોહન પરમાર અને હરીશ મંગલમ
- II. અનુઆધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યકોશ, સંપાદક- ચંદ્રકાંત શેઠ
- III. શબ્દસૃષ્ટિ, નવેમ્બર-૨૦૦૩ પૃ. ૧૮૨-૧૮૭

અરવિંદકુમાર ડી. ઠાકોર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

આર્ટ્સ કોલેજ વિરપુર

Copyright © 2012 - 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat